

18. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Tom IV. Kraków : drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1889.

19. Krzyżanowski J. Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. Tom 2. (Wątki 1000–8256). Warszawa-Wrocław-Kraków : zakład narodowy imienia Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1963.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-288-6-26>

Русначенко А. М.

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та історії*

*Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
м. Київ, Україна*

ГОЛОД В КАЗАХСТАНІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОЛІТИКИ СОВЕТСЬКОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО КОРИННОГО НАСЕЛЕННЯ В КІНЦІ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ І ЙОГО ОЦІНКИ

Причини цього голоду – комплексні. Вони гніздилися в самій суті уявлень про комунізм, про розвиток азійських народів імперії, зрештою – в імперському зверхньому ставленні до деяких національних меншин в ССРСР. Головна причина, зрозуміло, полягала в тому, що рух за незалежність тут в 1917–1920 роки потерпів поразку, хоч окремі його вияви були помітні ще на початку 1930-х років, головно- у вигляді переходу через кордон, на советську територію окремих загонів повстанців, яких називали басмачами. Інша причина – відміна ринкового механізму обміну і накладання обов’язкових поставок зерна та інших продуктів для індустріалізації («урало-сибірська» ініціатива Сталіна 1928 р.) і колективізація сільського господарства.

Тема Голоду в Казахстані не дістала висвітлення в українській історичній літературі, хоч про саму трагедію голоду в республіці згадувалося, помежи інших злочинів імперського режиму, для в тому числі і у викладі власне про Голодомор в Україні, але не завжди. Наскільки мені відомо, першу спробу дослідити цей голод з українського боку здійснивав професор Володимир Сергійчук. Мені доводилося побіжно згадувати цю проблему в монографії 2015 р. [2, с. 635–637]. Кілька казахських істориків, зокрема Жулдизбек Абилхожин, Талас Омарбеков – назвали проблему, а то й взялися за її дослідження [1]. Та майже всі ці публікації мені і українському досліднику недоступні. Але й в самому

Казахстані відбувся спад дослідницького інтересу до проблеми вже в кінці 1990-х. Західні історики, кілька осіб отримали доступ до архівів в Казахстані десь вже у 2000-х роках. З європейських вчених відомо про статті Нікколо Пянціола (Італія). Сара Камерон (США) підготувала монографію з цього приводу. Вона назвала казахський Голод частиною голодів, що трапилися в часи колективізації в ССРСР. В даній розвідці приділимо увагу й оцінці цих подій в сучасному Казахстані. Переважна більшість документів з цієї проблеми є на російській мові, частина документів є казахською мовою але на арабській графіці, що утруднює її читання навіть казахам. Варто пам'ятати також, що казахи пережили ще й голод 1921–1922 років, коли померло майже 1 млн. людей.

Питання оцінки Голоду в Казахстані було піднято на державному рівні ще в листопаді 1991 р. Тоді у Верховній Раді республіки була створена комісія яку очолював історик Манаш Козібаєв. Члени комісії дали оцінку подій такими виразами: «злий намір проти казахського народу», «етноцид».

З 1924 р. Казахстан був автономною республікою в складі РРФСР (Тоді вона звалася Киргизькою АРСР і тільки наступного року була перейменована в Казахську АРСР). За величиною вона поступалася тільки самій Росії як такій. Абсолютна більшість казахів вела кочовий спосіб життя, мігруючи сезонними пасовищами. Корінний народ тоді складав 57,1% населення республіки.

В перші роки советської влади рух переселенців з європейської частини імперії стримувався. З 1928 р. була дозволена переселенська компанія з європейської частини ССРСР, як правило, росіян (більшість) і українців. На межі 1927–28 р. відбулася конфіскація зерна яка зачепила чи не виключно, осіле слов'янське населення, але привела до продажу худоби казахами, які хліба теж потребували. З того ж 1928 р. року почали процес дебаїзації місцевого кочового населення: зачепило десь біля 700 багатших сімей. Ця компанія вилося в грабжі і мародерство по відношенню до казахів: як худоби, так і різних податків, які накладали на них місцеві власті. Тоді ж відбувся і перший набір казахів до війська, в Червону Армію. В наступні роки вівся наступ на казахську інтелігенцію, членів Алаш-Орди (національної партії казахів часів боротьби за самостійність в 1917–1920 рр.).

Слов'янське населення, яке попало туди в часи імперії російської і советської проживало на півночі і в південно-східному регіоні. Розорення степу вело до зміни, обмежень маршрутів кочувань казахів

З 1930 р. було вирішено в першій п'ятирічці зробити осідлим місцеве кочове населення і колективізувати його. Це були вже наміри місцевих партійних активістів республіки. Але на це було виділено мало коштів і матеріалів, села будувалися без врахування доступу до води, можливості

пасовищ. До того ж – в Казахстан прибували спецпоселенці з європейської частини імперії, це були або розкуркулені, або особи чи й сім'ї направлені за різні «гріхи» советською владою які потребували поселення, харчування. В Казахстані тоді будувалися промислові об'єкти на що теж ішли гроші і першочергово.

З початком 1931 р. крайком компартії прийняв рішення про створення великих артільей з вирощування худоби замість малих Товариств обробітку землі (ТОЗів). На жовтень 1931 року було вже колективізовано 65% господарств [1, с. 74]. Колективізація провадилася насильницькими засобами, тиском адміністрації. Лякали і робили тих, і тим, хто не прагнув вступати а колгосп: позбавленням виборчих прав, загрозою виселення з районів проживання, арештами. Значна частина середняцьких господарств були визнані куркульськими і байськими. Процес продовжився і на 1933 р., і навіть далі. Зібрані докупи в 500 і більше сімей артіль не могли в належних умовах утримувати худобу яка через хвороби, нестачу води, їжі масово гинула. Ширилися хвороби через скупчення і серед новопоселенців. До того ж, були рішення аби тяглова худоба від кочівників перейшла до колгоспів які її гостро потребували. А з нею – і частина казахів її позбавлених [5, с 164]. Ці відбувалося і шляхом збільшення поставок зерна державі в неврожайний 1931 р. і збільшенням м'ясопоставок з Казахстану-худоби казахів, які прагнули дістати зерно, а тому мусили продавали худобу. Хлібозаготівлі велися і в тих господарствах-колгоспах які займалися тільки тваринництвом. Число худоби для заготівель було значно завищено, через завищені цифри худоби яка існувала в дійсності. Наслідки були жахливі.

Як стверджує професор Буркитбай Аяган, голод почався ще в 1928 р., що навіює паралелі з початком голоду в Україні. Він був зумовлений і неврожаєм і в наступні роки. В 1929–1930-х роках голод став повсюдним в аулах. Тоді ж почалися і масові заготівлі худоби. Н. Пянціола пише дещо інше: з осені 1931 р. голод в Казахстані почався серед казахів, а весною 1932 р. поширився й на неказахів [5, с. 167]. Бо вже на лютий 1932 р. в Казахстані 87% колгоспників і 51,8% одноосібників залишилися зовсім без худоби [1.61]. Більшість її, скупчена в непристосованих умовах, просто згинула. Якщо в 1928 р. в республіці було 6500 тис. голів великої рогатої худоби, то в 1932 – тільки 965 тис., з 18 556 тис. овець залишилось тільки 1836 тис. голів, коней з того часу з 3516 тис. залишилось навіть в 1941 р. тільки 885 тис. голів [1, с. 63]. Тобто, і тут був повний провал компартійних планів.

Через вимушені крадіжки худоби різко посилилася ворожість між казахами і європейськими поселенцями. Ще в 1929 р., осінню почалися

повстання казахів проти такої влади, вони ж вибухали і в наступні роки Голоду. В деяких з них брали участь тисячі осіб.

Партійне керівництво і сам Сталін про голод знали: Філіп Голошокін – 1-й секретар крайкому компартії регулярно інформував його. Турар Рискулов, заступник голови РНК РРСФР писав про голод і його наслідки прямо до Сталіна. Але Москва (Сталін) на поступки голодним не йшла [1, с. 69–71]. В липні 1931 р. члени Казахського крайкому ВКП(б) М.І. Кахіані, І.М. Курамисов і У.Д. Ісаєв написали лист Сталіну з проханням знизити план хлібозаготівель з 75 млн пудів до 50. На це Сталін наклав резолюцію «Сделать нагоняй. Прекратить дискуссию. Ст.».

До 200 тис. казахів пішло тоді в Китай, Монголію, Афганістан, Іран і Туреччину (тепер називають значно більші числа – А.Р.), частина європейського населення теж рушила з Казахстану. Всього казахів і з ними, які пішли з республіки було 1,1 млн осіб [3, с. 119]. Казахи пішли на Урал, в західний Сибір, (пізніше-в Киргизію), але там їх теж зустріли непривітно, на промислові об'єкти брали тільки неодружених чоловіків. Сибірські власті на місцях вимагали повернути казахів додому. А казахські власті противилися цьому, бо знали, що їх у Казахстані нічим годувати [4, р. 174]. Допомогу Сибірській крайком у вигляді зернового раціону пропонував тільки тим, хто повертався в Казахстан...

Більше 90% худоби казахів впало. Це змушувало їх ставати осідлими, вступати в колгоспи, оскільки без худоби кочувати і вижити було неможливо.

Тих, хто повернувся з відкочувань, послали в колгоспи і радгоспи складені переважно з росіян. Соціальний статус таких казахів-колгоспників виявився нижчим ніж у спецпоселенців [4, р. 177]. Їх били директори, недооплачували і мало годували, змушуючи покинути місце нового прибуття. Бо був страх що продуктів і так мало, та й боялися заразних хвороб від новоприбулих. А серед казахів дійсно таки поширилися внаслідок голоду такі хвороби як тиф, холера, віспа. Тож партійні чиновники воліли не виїздити в райони, особливо вражені такими хворобами. Додавалася до цього й антисанітарія серед населення. Особливо постраждав Каркалінський округ (Центральний Казахстан) – 7 районів. Там зникли цілі аули – вимерли. Після голоду в тому окрузі і самому місті залишилось 15% попереднього населення. Центр здійснював цей злочин руками і місцевих казахських активістів, які очолювали райони і округи.

Влада намагалася таки змусити осісти казахів, але російські урядовці особливо цим не переймалася, а казахські – за національністю – радили іти туди, де є зерно і не надіятися на поміч. Отримуючи на сім'ю від 0,8 до 5,6 га землі казахи на ній не мали права вирощувати фураж для худоби. А утворені машино-силосні станції – на поміч – у 81% знаходилися за межами нових казахських поселень.

Центр метрополії врешті усвідомив проблему з осені 1932 р. рішенням ЦК ВКП(б) від 17 вересня. Тоді ж було дозволено кочівникам мати власних тварин. Від 1 жовтня того року по 1 січня 1934 р. було надіслано «поміч» зерном яке мало віддаватися з процентами. Виходило тим, кому воно попало – 40 кг на місяць на сім'ю. Значна частина тої «помічі» була розкрадена по дорозі, зокрема й місцевими властями, і не дісталася тим, хто її гостро потребував. Прокуратура Казахстану в 1933 р. завела більше 800 кримінальних справ за звинуваченнями в крадіжках продовольчої допомоги, чи влаштуванні казахів-репатріантів. 600 з них довели до суду. Цікаво, що з 1800 засуджених 566 чол. займали посади в партійному і державному апараті... В багатьох колгоспах і радгоспах голови /директори розподіляли зерно відповідно до вкладу в роботу, в багатьох радгоспах зерно просто продавали [4, р. 183]. З весни 1933 р. власті стали імпортувати худобу з Китаю, але населення її часто теж продавало, щоб купити зерно.

Нове керівництво крайкому ВКП(б) на чолі з Леоном Мірзояном- (Філіп (Шая) Іцкович Голоцокін, 1-й секретар крайкому ВКП(б)) з січня 1933 р. був зміщений за «помилки», але шляхом опитування членів політбюро ЦК) дозволило більше колгоспів у формі ТОЗ. Були розформовані з 1933 р. тваринницькі великі артілі які ще існували, концентрація казахів у великих поселеннях була визнана шкідливою. З березня 1933 р. кочівникам було дозволено мати більше худоби. Центр надав деяку допомогу й тим, особам які відкочували а тепер поверталися в республіку Вона включала в себе 500 тис. пудів хліба, з них 250 тис. пудів проса і 250 тис. пудів пшениці. Але це вже відбувалося в 1933–34 роках.

В 1939 р. казахів які покинули батьківщину в час Голоду стали повертати з Волгоградської, Курганської, Тюменської областей. Стали повертатися казахи з Узбекистану. Коли ж казахи відкочували до Китаю, то советські прикордонники ставились до них як до порушників кордону і арештовували, а то й розстрілювали.

В сучасному Казахстані називають число померлих від Голоду - 1 млн.750 тис. осіб тільки казахів (42% всіх казахів), 200 тис. українців, 54 тис. узбеків і 23 тис. уйгурів. За обрахунками Сари Камерон-це чверть всього населення Советського Казахстану того часу [3, р. 117]. С. Камерон називає число померлих казахів в 1,3 млн осіб [3 р. 120]. Інші історики близькі до таких чисел. Тільки казахські історики Татімов і Алієв, як і казахський журналіст Жанболат Мамай називають 2,5 млн казахів – жертв Голоду. Найбільших втрат зазнав Східний Казахстан. Всі сучасні західні дослідники вважають що Москва використала Голод, щоб підкорити казахів советській владі. Але тільки один з цих істориків-Пейн назвав цю трагедію геноцидом. В результаті Голоду казахи стали

національною меншиною в республіці. Чисельність казахського населення досягла доголодового рівня тільки в 1969 р. Казахи перестали бути кочівниками, а мусили стати осілими землеробами.

В наступні роки після Голоду ця трагедія казахів була офіційно замовчувана советською владою, і тільки в певних художніх творах ця тема могла десь так чи інакше прориватися. Як відомо, такі «прориви» були і в українській советській літературі стосовно Голодомору (наприклад-Михайло Стельмах «Чотири броди»).

Ставлення до цієї трагедії в самому Казахстані дуже неоднозначне. Постсоветські дослідження показують, що жертвами голоду спричиненого більшовицькою політикою стало більше половини населення, стверджують сучасні казахські історики. Тому в країні періодично закликають визнати цей Голод «геноцидом на державному рівні». Однак доступ до архівів, які б могли прояснити чимало його деталей тривалий час був (та й є) закритим, а нині досить обмеженим.

17 лютого 2021 року на зустрічі в Нур-Султані спікер сенату республіки Маулен Ашімбаєв закликав не політизувати Голод в 1920–30-х роках. Він заявив, держава буде особливо уважна до 100-річчя Голоду 1921–1922 років і 90-річчю Голоду 1931–1933 років. На його думку голод в степу не був «злочином проти певної нації. В першу чергу, це вкрай важкі наслідки політики, яку проводили власті того часу. Ашаршалик- це трагедія через яку пройшов не тільки казахський народ, це страшна гуманітарна біда для всіх країн колишнього Союзу. З цієї причини ми до проблеми Ашаршалик повинні підходити, насамперед, з наукового погляду, не надаючи питанню політичний вигляд» [5].

Історик Бейбіт Койбишаєв вважає, що твердження «Голод не слід політизувати», було зроблено з оглядкою на позицію Росії. Та й учасники названого вище кругло столу не прагнули називати Голод 1931–1932 років геноцидом. Такого роду твердження стосовно вже Голодомору лунали в певний час і в Україні.

Інший історик, Талас Омарбеков, який вивчав цю проблему і виступав на цьому ж круглому столі, теж вважає, що цей голод не слід називати геноцидом. Бо в 1929–1930-му роках в Казахстані відбулося більше 300 повстань (десь 383-А.Р.). Коли б стояло завдання знищити казахів, то знищили б в той час, вважає Омарбеков. Однак, як на мене, він упускає з уваги, що знищення зброєю мало б зовсім інші наслідки для того суспільства в СРСР і світу, ніж нібито природня смерть через нестачу продовольства. При цьому він послався на український випадок, коли Голодомор ООН не визнала геноцидом. Бо, на його думку, і в казахському випадку визначення геноциду не підпадає під конвенцію ООН про геноцид від 1948 р. Він думає, що в той час советський уряд провадив політику геноциду проти казахської інтелігенції, а не проти

казахського народу. Однак, вже зауважувалося, що про цей голод тодішня преса мовчала.

Такої ж думки дотримується і Сара Кемерон, автор книги «Голодний Степ: голод, насильство і створення Советського Казахстану». Вона пише, що:

«Метою режиму була радикальна зміна казахського суспільства і створення нового соціального суспільства. Але його не хвилювало скільки людей постраждає від такого будівництва. Знайти докази, що цей план примусової модернізації був спрямований проти казахів як етнічної групи, важко».

В зв'язку з цим Талас Омарбеков пропонує за потрібне внести зміни у формулювання конвенції 1948 р., яка б відображала ці голоди в ССРСР.

Є ще одна видима сторона проблеми: голод, який почався в 1930 р. заборонено було згадувати в пресі, він ніби й не існував. Багатьом діячам компартії які сприяли йому, до недавніх пір ставили пам'ятники.

Казахстанські власті ще в 2020 р. заявляли, що буде створена комісія спеціальна істориків для вивчення історичних «білих плям», які не були досліджені в советські часи. В січні 2021 р. президент Казахстану Касим-Жомарт Токаєв в своїй статті з цього приводу, вказав і на потребу вивчення Голоду в країні. В Казахстані події Голоду 1930–33 років називають Зулмат.

Вже зауважувалося, що є питання для дослідження: як Голод в Казахстані вплинув на подальшу політику Москви щодо Центральної Азії в цілому. Чи не з досвіду Казахстану прийшло рішення про закриття кордонів України в час проведення там Голодомору в 1933 р.? Роберт Конквест ще в 1986 р. писав, що ефективність непланованого казахського голоду у знищенні місцевого опору виявилася зручною моделлю для Сталіна, коли справа дійшла до України [6, р. 196].

Таким чином, Голод був прямим, хоч і непланованим наслідком наслідком знищення кочового і напівкочового сільського господарства в республіці. Як виглядає, незважаючи на ряд досліджень великого Голоду в Казахстані 1930–32 років, проблема ще не стала вповні важливою для суспільства. Історикам треба пов'язати ці події з відповідною політикою Москви по всьому Союзу. Залишаються недослідженими особливості подій в окремих регіонах республіки, вплив Голоду на розвиток республіки в наступні десятиліття, на усвідомлення себе як спільноти казахським суспільством: як казахів, так і неказахів.

Список використаних джерел:

1. Абылхожин Ж.Д., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия. *Воросы истории*. 1989. № 7.
2. Русначенко А. Нариси новітньої історії України. Кн. 2. Київ, 2015.

3. Cameron S. The Kazakh Famine of 1930–33: Current Research and New Discussions. *East-West, Journal of Ukrainian Studies*. 2016. № 2. Vol. 3.

4. Niccolo P. Famine in the Steppe. The Collectivization of the agriculture and the Kazakh herdsman, 1928–1934. *Cauers du Monde Russe*. 2004. № 45. Vol. 1–2.

5. Голод в Казахской степи – геноцид или нет? URL: https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan_nur_sultan_golodomor_maulen_ashimbaev/31108999.html

6. Conquest R. The Harvest of Sorrow. *The Soviet Collectivization and the Terry Famine*. New York : Oxford University Press, 1986.